

Rajslí Ilona

A XVI. SZÁZAD JELLEMZŐ FRAZEOLÓGIÁJA

Characteristic Phraseology of the Sixteenth Century

A humanista szemlélet eredményeként a XVI. század írói (főként a reformáció nagy íróegységiségei) az antikvitás bölcsességének átmentése mellett a népnyelvből, az élő nyelvből is merítenek proverbiumot vagy egyéb állandósult szerkezetet. A dolgozat a vizsgált korszak gazdag frazeológiai készletének néhány jellemző vonását mutatja be: a szólásokat és közmondásokat mindössze érinti, részletesebben foglalkozik az ún. analitikus szerkezetek, az élőnyelvi eredetű frazémák, valamint a szóláshasonlatok típusával.

Kulcsszavak: a XVI. századi prózanyelv, humanista szemlélet, reformáció, frazémahasználat, frazématípusok

I.

A korszellem hatására a XVI. századi írók egyfajta erkölcsi olvasmánynak, exemplum-gyűjteménynek szánták műveiket, amelyek alkalmasak voltak az istent és embert átfogó legfontosabb morális és oktató célzatú közlendők átadására. Európa-szerte mind nagyobb érdeklődés ébred e korban a közmondások, szólások iránt; a korszak kiváló humanistái a stílus ékességének tekintik őket. A magyar szerzők egészen Erazmustól kaphattak ösztönzést, aki maga is összeállított egy adagium-gyűjteményt. Magyarországon Baranyai Decsi János *Adagiorvma* (1592) nyitja meg a szólás- és közmondásgyűjtemények sorát. Baranyai – mint a bevezetőből megtudjuk – Erazmusra hivatkozva a szólások és közmondások értékét a következőkben látja: bölcsességre tanítanak, a szónoki meggyőzés eszközei, az előadás díszei.

A XVI. század íróinak frazeológiai készletét – a főbb irányvonalakat tekintve – két irányból eredeztethetjük: az egyik csoport az erazmusi adagiumok idézetszerű, „szállóige” formájú típusa, melynek elemei presztízsjellegűek, illetve a magasabb, főleg a szónoki stílusból erednek; a fráziskincs másik nagy csoportja a nép nyelvéből származó élőbeszédszerű, szemléletes anyag, amely különböző fokú tudatossággal került a szövegekbe. E típus alkalmazásának a tudatossága az általános irodalmi áramlatokon, irányzatokon és a korstíluson kívül nagyban függ az írói egyéniségtől, affinitástól is. Heltai Gáspár például törekedett a magyar nyelv e „virágainak” gyűjtésére; alkotói egyéniségének,

valamint a prédikátor élőszóhoz szokott gyakorlatának ez meg is felelt. Vele szemben Magyar István szövegei nyomán nem alakul ki az olvasóban egy ilyen tudatos gyűjtésnek, szövegszervezésnek az érzése, noha a képszerűség, a szólás-gazdagság tekintetében nemigen marad el írásművészete Heltaié mögött. Ismét másként közeledhet a kutató Bornemisza Péter ösztönösebben alkotó, hatalmas indulattöltetekkel operáló egyéniségéhez. Itt, ezen a ponton szembeállítható az egyébként sok tekintetben párhuzamosnak tartott Heltai–Bornemisza írói tevékenység.

A vizsgált kor szépprózájának állandósult szókapcsolatait széleskörűen elemezzük, figyelmünket ugyanis nem korlátozzuk a szólások, közmondások fogalmára, előfordulására. Hasznosabbnak tűnik egy átfogóbb, tágabb frazeológiai osztályzási rendszert felállítani, s egy általános frazeológiai egység/frazéma fogalmát meghatározni. A **frazeológiai egység (frazéma)** alapegységként és egyben alapterminusként is szerepel. Ez olyan állandósult szókapcsolat/szintagmatikus egység, amelyben az összetevő tagok kötöttsége különböző fokú, de elengedhetetlen kritérium; az egyes frazémák előfordulásának gyakorisága is jelentős tényező, valamint a hangulati jelleg, a stilisztikum is fontos sajátosság – ez utóbbi vonás a szólásoknál és a közmondásoknál az átvitt értelmű vagy képes értelemben használt szavakból ered.

A vizsgált korszak frazeológiai készlete a következő típusokba sorolható:

A. Közkeletű, szabadon alkalmazott frazeológiai egységek

1. Vonzatok
2. Analitikus szerkezetek
3. Műfajilag kötött frazeológiai egységek
4. Élőnyelvi származású frazémák

B. Idézetszerű frazeológiai egységek

1. Szerzőhöz, műhöz kötött utalásszerű frazémák
2. Mondatszintű idézetben előforduló frazémák
3. Szerzőre, műre való utalás idézettel

C. Proverbiumok

1. Szólások és közmondások
2. Szóláshasonlatok
3. Konvencionális kifejezések
4. Wellerizmus
5. Epikus történetek felé mutató proverbiumok

II.

A szólások és a közmondások a leginkább feldolgozott típusba tartoznak. Elméleti szempontból a jeles szóláskutató O. Nagy Gábor, a folklórkutató Voigt Vilmos, a frazeológiai kapcsolatokat történeti szempontból vizsgáló Hadrovics László kutatásai útmutató jellegűek. Közülük O. Nagy Gábor már igen korán utal a szóláskutatásban tapasztalható egysíkú elemzési eljárásra, és egy komplex módszer kidolgozását sürgeti (O. Nagy 1977; 13). A komplexitás mellett a szinkronia-diakronia összhangját is meg kell teremteni, hiszen a pusztá szinkron adatolás esetében a jelentéstörténeti fejlődés mozzanatai elvesznek. Ennek megfelelően ezeknél a típusoknál elengedhetetlen megvizsgálni a frazéma textusát (szintagmatikai és strukturális szempontok szerint, a logikai-szemantikai, a szemiotikai struktúra, valamint a képi felépítés vonatkozásában, a nyelvi szerkezet felől megközelítve, továbbá a szinonimika szempontjai szerint stb.), a szóláshelyzetet, amelyhez az elő- és utókontextus vizsgálata tartozik (a műfaji megnevezés variabilitása, a használati gyakoriságra való utalás előfordulása, a korábbi használókra való hivatkozás, a véleményvezér, a szóláshős említése stb.), valamint a műfaji és a közlési kontextust. Ez utóbbi vizsgálódási szempont érdekes eredményeket mutatott: a XVI. századi próza minden műfajában találunk szólásokat és közmondásokat; de legnagyobb számban Heltai Fabuláiból kerülnek elő, utána Magyar István vitairata és Heltai Dialógusa is jelentős e tekintetben¹. (A *Salamon és Markalf* című népkönyvet, amely proverbiumgyűjteményként is felfogható, nem tekintettük viszonyítási alapnak.)

A korszak széprózájának változatos frazématípus-rendszeréből – minden összefoglaló, nagy csoportból – itt néhány kevésbé ismert és feldolgozott, ritkábban előforduló, ugyanakkor igen jellemző frazématípust emelünk ki.

1. Az **analitikus szerkezetek** olyan – névszóból és igéből álló – szókapcsolatok, amelyekben az igei elem a mellette álló névszóban (főleg főnévben) kifejezett cselekvés, történés (illetve egyéb valóságalelem) végrehajtását, megvalósulását jelöli, ezért ezt az igei részt operátor igének is nevezhetjük.² Az ige jelentése valójában elhomályosult, de a kor nyelvhasználatában érezhetően fontos stilisztikai, nyomósító szerepe volt.³

Példaanyagunkban a leggyakoribb analitikus szerkezeteket mutatjuk be, ahol a szerkezetek szemantikai ekvivalensét – ahol ez lehetséges – egyszavas szinonima képezi.

TESZ

kötést tesz = 'megegyezik'

választ tesz = 'válaszol'

zsákmányt tesz = 'zsákmányol'

vallást tesz = 'megvall'

sebet tesz = 'sebez'

frigyet tesz = 'megegyezik'
szégyent tesz = 'szégyenít'
zendülést tesz = 'fellázad'
támadást tesz = 'megtámad'

VESZ

szívet vesz = 'megbátorodik'
sebet vesz = 'megsebesül'
lelket vesz = 'megbátorodik'
merészséget vesz = 'megbátorodik'
penitenciát vesz = 'megbűnhődik'
gyötrelmet vesz = 'kínlődik'
mulatságot vesz = 'kinevet'

SZEREZ

frigyet szerez = 'megegyezik'
szerzést szerez = 'törvényt hoz'
penát szerez = 'büntet' (pena = 'büntetés')
dolgot szerez = 'munkálkodik'
hírnevet szerez = ua.
egybeveszést szerez = 'összeveszik valakivel'
menyegzőt szerez =

VET

zabolát vet = 'zaboláz'
sáncot vet = 'sáncol'
mértékre vet = 'mérlegel'
veszedelemre vet = 'kiteszi a veszedelemnek'
strázsákat vet = 'őrséget állít'
kapcsiba vet = 'zsákmányként ad'

MŰVEL

támadást művel = '(meg)támad'
fogadást művel = 'megfogad'
árultatást művel = 'elárul'
bosszúságot művel = 'megbosszul'

MOND

dicséretet mond = 'dicsér'
szentenciát mond = 'ítéletet hoz'

Egyes igék esetében csak egy-egy szerkezetet sikerült fellelni. Ezek a *lesz*, *jár*, *üt* és a *tart* igék (*világra lesz* = 'születik' ; *zarándokságot jár* = 'zarándokol'; *hahotát üt* = 'hahotázik' ; *tanácsot tart* = 'tanácskozik').

A felsorolt példák alapján levonhatunk néhány következtetést:

– A szerkezetek nagyobb részét helyettesíteni tudjuk mai nyelvi egyszavas szinonimával, ami egyben e szerkezetek későbbi sorsára, fejlődési irányára is rámutat.

– Annak ellenére, hogy az analitikusságra való törekvés általános jelenség ebben a korszakban, az adatok szerzőnkénti előfordulása azt mutatja, hogy ezt az irányultságot Heltainál a német szerkezeti analógia még fokozza. Pl. Sackmann machen 'zsákmányol' tulajdonképpen 'zsákmányolást tesz' – a kor nyelvhasználatában: *zsákmányt tesz*. (Vö. TESZ.⁴ III. 1208)

2. **Élőnyelvi származású frazémák.** A XVI. század prózanyelvét csak az élőnyelvvvel szoros összefüggésben lehet vizsgálni. Egyes írók (pl. Heltai) tudatosan törekednek arra, hogy az élőbeszéd utánzásával a beszélt nyelv szintjén közelebb kerüljenek az olvasóhoz. Ha nem is ennyire tudatosan, a prédikátor, a vitairat írója is az élőszó gyakorlatából indul ki.

Ebbe a csoportba azok az állandósult kifejezések kerültek, amelyek tipikusan élőbeszédszerűek, az élőnyelvből beemelt szövegelemek, tehát magukon viselik az egyéni, a pillanatnyi szerkesztés jegyeit, lexikai anyaguk azonban jelzi a közösségi használatot. Ezek a frazémák rendkívül értékesek, mert korképértékűek. Élőbeszédszerű kiszólások, megjegyzések, káromkodások, köznapijellegű szövegbetoldások, gúnyolódó kifejezések stb. tartoznak ide. Közel állnak a tulajdonképpeni szólásokhoz, ám nem rendelkeznek a szólásokra jellemző komplex szemantikai jegyekkel. Az élőnyelvi származású frazémák csoportosíthatók közlési funkciójuk, szintagmatikai kötődésük szerint is. Az utóbbi szempont szerint áttekintve az egyik csoportba a teljesen vagy részben szervetlenül álló, kiszólásszerű frazémák tartoznak. Erősen emotív töltésű, a beszélt nyelvre asszociáló nyelvi elemek ezek, főleg a nyilatkozás elején található, ekkor felkiáltásszerűek; pl. ***Bódog Isten***, *hogy ne forduljon el az kösség ha az egyházi rend is elfordult?* M 80. ; ***Szánja az Isten***, *én is a tü ledér céhetekbe valék* Dial B1. Baranyai Decsi János modoros kiszólással beszélteti hőseit: (Julius Cezar) *De az Istenért...* Sal 38a; *De az Istenért kérlek...* Sal 39a; majd Cato: *De az hatalmas Istenért titöket kérlek...* Sal 41b.

Az áttekintett frazémák jelentésben sem kapcsolódnak a kontextushoz, míg egy másik csoport – főleg a szövegbe jobban beékelődő kifejezéscsoport – mutat bizonyos fokú kapcsolódást. Pl.: ***Kár hogy nem ehetem e jó étekbe: tudja veszély mi lelt***, *hogy nem kell ennem*. Dial L6b. (Itt a *hogy* kötőszó visszautaló értékű.)

Heltai sajtósági szókapcsolata: a *mi a patvar*, illetve a *patvar tudja* néha pusztá felkiáltásként szerepel (pl. *Patvar tudja* – Dial. A6); ebben az esetben a szerkezet jelentése az aktuális szituáció függvénye. Szövegbe szintagmatikusan beépítve is szerepel: *az egész nép kedig megbudulla rajta, és minnyájan elámétkodván mondanák: **Mi patvart cselekedik a Király? Ördeg vigyen el olyan dolgot.*** MK 123b.

Ez utóbbi adat már a frazémák azon típusába tartozik, amelyik szerves része a kontextusnak, a szóhasználat, a stíluseltérés révén azonban elkülöníthető; észlelhetően köznyelvi, spontán forma.

Az élőbeszéd hatását mutatja a következő szerkezet is: *Mondá Ezopusz: **Ereszd el pokolba had mennyen el*** Pesti 7a. Kevesebb indulatot, érzelmet, inkább bölcs nyugalmat sugall a *meghányja-veti* szerkezet: *mégis jól **meghánd, vesd, honnét lehet neked erőd az ördögön*** ÖK 57.

A két következő adat a bölcselkedő népi gondolkodás írásbeli nyoma; a túlzás eszközeként: *mert **hamarabb estve lenne, hogysen előgyözném számlálni*** M 80; a spontán beszédre jellemző modoros töltelékelemként: *Az eltemetve vagyon egy faluban, kinek Telek neve, **ha jól meg emléközem felőle*** MK 82b.

A tulajdonképpeni szólásokhoz közel áll egy csoport mondat terjedelmű frazéma. Általában tulajdonságot, cselekedetet minősítő kifejezések ezek. Pl. *Látván ezt Mátyás, hogy **ott benn is férfiak vólnának, lágyabban kezdé a dolgot*** MK 152a; *De ő is **jól vötte viszontag rajtok a kölcsent, és megszabadította Dalmáciát töllek nagy diadalommal*** MK 45b. Nem véletlen, hogy mindkét adat Heltaitól való, ő ugyanis kitűnő stílusérzékkel válogat a nyelvi kifejezésformák között, s szívesebben alkalmazza az életszerűbb, szemléletesebb népi szólásmódot; az első szöveghelyen a 'bátor' jelentésű jelző, a másodikban a 'visszavág' ige helyett.

Ide kell sorolnunk – szintén Heltaitól – a többször alkalmazott *nem aluszik* megjegyzést is a szorgalmas, igyekvő, tette kész hadvezérré vonatkoztatva; pl.: *Méglen Mátyás király ezt a nagy pompát úzé, **Nem aluvék, sem pompáza addig Török Császár*** MK 156a.

A mai olvasó már pejoratív konnotációt feltételez a Cillei hallgatását magyarázó megjegyzésben: *A király víg kedvel fogada, mind az urakkal egyetembe, a Ciliai Grofftól megválva. Mert annak **be kelle fognia a száját*** MK 103b.

3. Az idézetszerű frazeológiai egységek az idézéssel mint a szövegátvételi folyamat valamilyen formájával kerülnek be a vizsgált művekbe.

a) Szerzőre, műre való utalás idézettel.

Leggyakrabban ókori írókra, bölcsere hivatkoznak itt a szerzők, s az idézési megoldásoknak megfelelően az egyenes idézésben az idézett szöveg többnyire híven, míg a függő idézésben az eredetihez legközelebbinek vélt interpretációja következik.

Az adatokban az idézett személy/mű+idézet a szokványos sorrendű, ilyen például a következő függő idézés: *Tiberius császár Aemilius Rektusnak a szegénységnek saccoltatásáért [sarcoltatásáért]haragjában azt írta, hogy ő az ő juhainak csak gyapjokat akarná elnyírettetni, nem bőrt levonattani.* M 192.

Az egyenes idézés gyakrabban fordul elő, az idéző mondat és az idézet sorrendje az előbbihez hasonló; pl.: *Jóbnál így vagyon írva: Vitézség és kísértet az embernek egész e földi élete.* ÖK 48.

b) A szállóigék.

Meghatározásuk, tipológiai elhelyezésük jelentős eltéréseket mutat a szakirodalomban. Voigt Vilmos a valódi proverbiumok között szól róluk (Voigt 1979; 288), O. Nagy Gábor a szólás fogalmának körülhatárolásakor tárgyalja tüzetesebben, s utal Tóth Bélára, a XIX. század végi szállóigegyűjtőre. Tőle idézi a találó meghatározást: „a szállóige »valamely középfa a közmondás és az idézet között«” (O. Nagy 1954; 21). Minden szakirodalmi mű fontosnak tartja megemlíteni, hogy a szállóigék ismerete és használata az iskolázott műveltség hozadéka, valamint azt, hogy kötött szövegegység és idézetjellegű.

A XVI. század írója számára ezek a mondások Riedl Frigyes kifejezésével élve „közidézetek” voltak, az idegen nyelveken is értő és klasszikus irodalmi műveltségű szerzők írásmodorának természetes velejárói. Az antikvitás „dignitas”-ának megőrzését az a tény is erősítette, hogy e korban még nem tettek – a mai felfogáshoz hasonlóan – különbséget egyéni és közösségi, alkalmilag felhasznált és az általában alkalmazható stíluseszközök között; a választékosnak tartott írói idézeteket éppúgy megfelelő kifejezőeszköznek találták, mint a népiesebb jellegű proverbiumokat.

A korszak írói gyakran azzal teszik hitelesebbé az egy bizonyos személyhez fűződő szöveget, hogy a latin és a magyar ekvivalens párhuzamosan szerepel. Pl. *Pindarus azt mondá: Homo somnium, umbra, azaz, Mint az álom és árnyék az ember.* Post 621B. Heltai Krónikájában szívesen sző a királyok, hadvezérek alakja köré anekdotákat, mesészerű történeteket, s ugyanúgy indít útjára néhány nekik tulajdonítható szállóigét is; pl.: *felfuvalkodott szűvből mondá Zsigmond király: Sereg ez. Nemcsak a törökek ellen elegek leszünk. Ha a menny alászakadna, nem eshetnék a földre, mert a sok kopjással feltarthatnók etc.* MK 73b.

4. A XVI. századi prózanyelv – mint Baranyai Decsi János *Adagiorvma* (a továbbiakban rövidítve: Adag) is bizonyítja – igazi kincsesbányája régi proverbiumainknak, illetve mai szófordulataink akkori megfelelőinek. Ehhez még csak Pázmány nyelve hasonlítható, aki elődeinek félig-meddig tudatos „példabeszéd”-használatát a tökéletességig fejlesztette.

A proverbiumokkal kapcsolatos műfaji terminusgondok egyidősek magával a kutatással. Sokféle elnevezés forgott közkézen, kezdetben idegen nyelvű volt

a használata, majd az anyanyelvűség térhódításával magyarra átültetett formák váltak ismertté. A műfajra történő utalás szempontjából jelentős mértékben elkülönül egymástól a szólások és közmondások kategóriája. Ennek magyarázatát a proverbiumtípusok eltérő szintagmatikus kapcsolódásában kell keresnünk; a szólást a sajátjának érzi a szerző, s jobban beépíti a szövegébe, ellentétben a közmondásokkal, amelyeknek terjedelmesebb, zártabb felépítésű textusa hamarabb ébreszthet gyanút a szerzőség kérdését illetően, ezért hivatkozik a „szokott mondás” bejáródott voltára, megnevezi a régi nagy bölceket stb. A közmondások változatos kontextusban szerepelnek, olyan korabeli megnevezéseket találunk itt, mint a *közmondás, közbeszéd, régi példabeszéd, közpéldabeszéd, régi mondás, felvett és szokott mondás*.

a) A proverbiumok rendszeréből itt most részletesebben a kor kifejezőképességében igencsak népszerű *szóláshasonlatok* egy-egy csoportját ragadjuk ki. Műfaji besorolásuk változatosságot mutat. Voigt Vilmos a proverbiumok előzményeihez sorolja az ún. „egyszerű” hasonlatokkal együtt (Voigt 1979; 286); O. Nagy Gábor az összetett alakú szólások közé utalja (O. Nagy 1982; 13).

A szóláshasonlatok olyan kéttagú kifejezések, amelyeknek első tagja ige vagy melléknév, ritkábban egész szerkezet; a másik tag pedig rendszerint *mint* kötőszóval bevezetett csonka módhatározói hasonlító mellékmondat.

Egyes szóláshasonlataink történetét, utóéletét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy néhány csoport (pl. az állatfajokat viszonyítási pólusként szerepeltető típusúak) esetében igen gazdag variánsok alakultak ki, s ezek a kor emberének nagyfokú antropomorfikus látásmódját fejezik ki. Arra a szituációra, hogy *valaki egyáltalán nem ért valamihez*, a vizsgált korpuszban két fő variáns köré rendeződve több szóláshasonlatot találunk; időrendben először Heltainál: *Törvényt kellene tenni a jobbágyoknak: tehát ennyét tud hozzá, mint a bagoly a Páter noszterhoz* Dial IIb (ez a megjegyzés azokra a tanulatlan fiatalokra vonatkozik, akik apjuk halála után nem tudják átvenni a gazdaság igazgatását); majd Magyarinál: *maga annyit ért a kösség hozzá, mint a tyúk az regéhez, s mégis az idegen nyelvre kényszerítik őket*. M 104. – itt a szerző a proverbium textusa után kommentárral segíti a jelentést.

Decsi gyűjteményében a következő formát találjuk: *Igen ért hozzá, mint az Bagoly az Ave Máriához* Adag 12. Margalitsnál 4, O. Nagy Gábornál pedig 6 azoknak a frazémáknak a száma, amelyekben valamely állatfaj szerepel az említett szituáció kifejezésére. A XVI. század nyelvállapotát vizsgálva azt látjuk, hogy a kor embere tapasztalati ismeretei alapján sokszor és szívesen hasonlítja az emberi tevékenységet, jellemet az állatok valamely fajához. Ezt bizonyítja az az adatunk is, hogy a nem szólásszerű hasonlatoknál is kimutatható mintegy 40-féle „állathasonlat”.

Margalits Ede gyűjteménye Heltai, Magyar szólásaihoz viszonyítva nem jelent többletet; nála is a *bagoly* és a *tyúk* a hasonlított elem. O. Nagynál a *szamár*, az *ökör* és a *lúd* fordul elő az említetteken kívül.

Hogy miért éppen ezek az állatfajok kerültek be a szóláshasonlatokba, az csak a viszonyítás másik alaptényezőjének az ismeretében válik világossá; noha enélkül is fellelhető némi közös vonásuk ezeknek az állatfajoknak: butaság, ostobaság – pl. a *tyúkeszű*, *buta liba*, *hatökör* nyelvi alakulatokban.

A *bagoly* esetében ismereteink, közhasználatú frazeológiánk (pl. bölcs bagoly, a bagoly-szimbólum az olvasás ábrázolására stb.) összeférhetetlenek tartja, hogy a bagoly a hozzá nem értés, az ostobaság szimbolizálására szolgáljon.

A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótárából* kapunk erre vonatkozóan egy némileg megnyugtató magyarázatot. A *bagoly* szó 1791-ből adatolt melléknévi előfordulása a szótár szerint 'ostoba' jelentésű. Ezt a szótár összefüggésbe hozza a 'kisdiák' jelentéssel, s megállapítja, hogy mindkét értelmezés azon alapulhat, „hogy az éjjeli élethez szokott baglyot a nappali megfigyelés gyámoltalannak, félénknek találja; vö. még a R. ért hozzá, mint a bagoly az ávémáriához 'egyáltalán nem ért hozzá' ... szóláshasonlattal is.” (TESZ. I. 217.)

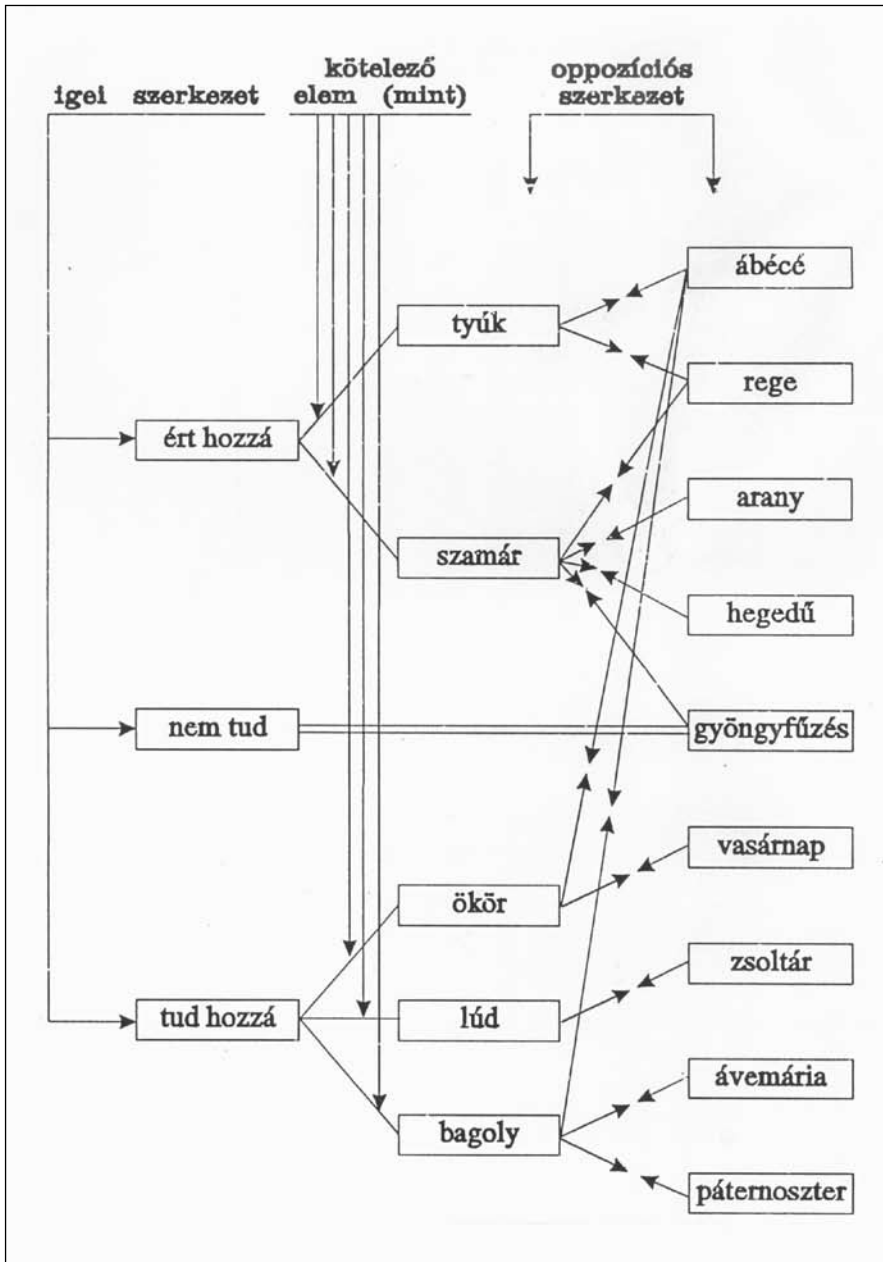
A *bagoly*hoz fűződő ilyen jelentésbeli asszociációt a múltra vonatkoztatva elfogadhatjuk, de szembetűnő, hogy a szónak az idők folyamán megváltozott a képzetköre, a később kialakult szimbólum-jellegből eredő jelentésárnyalata nem került be egyik ma használatos értelmező szótárba sem.

Az eddig tárgyalt gazdag variáncsoport fontosabb szemantikai jegyeit a következő oldalon levő ábrán mutatjuk be:

A hasonlító mellékmondat oppozíciós struktúrájában az éles ellentét úgy válik nyilvánvalóvá, hogy a már áttekintett, közismerten az *ostobaság* minőségjegyeit viselő pólussal a *tudást, értéket, magasztos dolgot* képviselő kategória van szembeállítva. Az oppozíció ez utóbbi tagjának mindegyik változata sajátos jelentéstöbbletet visz az illető szóláshasonlatba. Az *ábécé* mint az olvasás, a tudás alapja nyilvánvalóan azért fordul elő legtöbbször viszonyítási elemként, mert mindenkire közel álló, egyértelmű fogalom. A *Pater noster* előfordulása ebben a csoportban azért figyelemreméltó, mert a későbbi, bővülő variánskörből kihullott, a szótárak, gyűjtemények sem tesznek róla említést.

b) Jelentéstörténeti szempontból – de művelődésünk múltját illetően is – fontosak a **nemzetközi minta alapján kialakult frazémáink**. Macedóniai Sándor tetteiről szólva Bornemisza Péter a következőket jegyzi meg: *Jeles fő vitézt részességébe általverte, és ezután siratta, mint az krokodillus* ÖK 215.

A hasonlat értelmezésekor ismerni kell a *krokodilkönnnyek* szóösszetétel nagy múltú hiedelemtörténetét, melynek az az alapja, hogy a krokodil gyermekíráshoz hasonló hangon csalogatja magához az áldozatát, illetőleg azt –

miután megette – álnokul siratja. A XVI. századi proverbiumkincsben a *krokodilkönnyek* összetétel nemzetközi minta alapján kialakult tükörszóként sok nyelvben megtalálható. Decsi a latin *Crocodili lacrymaet* megkísérli közelebb hozni a magyar nemzet szelleméhez pl. ilyen közhasználatú képpel: *Bizony igen farkassírás ez.* (Adag 1342) Itt meg kell jegyeznünk, hogy az illető korszakban nagyszámú *farkas-* előtagú összetétel használatos nyelvünkben.

Decsi proverbium-adaptációját azonban jóval megelőzi az Ördögi kísértetek krokodil-adata (1578)⁵, ami több szempontból is jelentős. E hasonlat megjelenése fontos adalékul szolgálhat magának a kifejezésnek a jelentéstörténeti rögződéséhez. A TESZ. adatai szerint Erazmus gyűjteményének hatására a *krokodilkönnyek* szó sokáig a *ravasz lépre csalás* kifejezéseként szerepelt, s csak később vált a *képmutatás* jelölőjévé. Fellelt adatunk különössége ezzel szemben az, hogy – jóllehet csak a *krokodil* forma található benne – a kontextusból a sírás fogalma kerül előtérbe, főleg pedig a 'képmutató sajnálkozás' konnotáció.

Úgyszintén Bornemisziától való a következő bibliai tematikájú hasonlat: *Templom közepire nyakát letevéen, mindent kér vala, hogy torkát megtapodnák mint olly ízetlen sónak.* Post 21B. Az allegorikus bibliai só-képzetnek sokrétű szemantikai-pragmatikai vonatkozásai vannak, e proverbiumtípus megközelítése tehát csak bizonyos műveltségi elemek ismeretében lehetséges.

c) A **konvencionális kifejezések** csoportját illetően megegyezik a szakírók véleménye abban, hogy a közmondások egyféle típusának tekintik őket; valamint azt is hozzátézik, hogy meglehetősen nehéz körülhatárolni az ide tartozó proverbiumok állományát. O. Nagy Gábor megemlíti, hogy *szójárásnak* is szokás ezeket nevezni, s fontos sajátosságuk, hogy csak a megszokás tartja őket életben, bizonyos helyzetekben anélkül mondja az ember, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítana a velük kifejezett megállapításnak. (O. Nagy 1982; 16) Voigt Vilmos legfontosabb tulajdonságuknak azt tartja, hogy már nem tudjuk megállapítani, milyen epikus szituációból alakultak. Megkülönbözteti a konvencionális és a proveriális frázisokat. Mindkét típust csak valamely specifikus helyzet – legtöbbször a túlzás, a gúny, a pejoratív jelentés – leírására használták a kor írói. Heltai például az engedékeny, nem eléggé keménykezű uralkodó jellemzésére alkalmazza a következő frázist: *A mű hercegünk, úgy mondanák, asszonyember erkölcsöt veszén magának* MK 26b. E proverbiumtípus gyakran szerepel közléslezáró bölcsességként; Magyar István a tisztviselők jellemzésére felhasznált *here-méh* ellentét után leszögezi: *Szamosok ezek, de karosok* M199; illetve egy másik szöveghelyen gunyoros megjegyzésként: *noha követés-sel le szokták kötni a megbántottat, de nehezen felejtethi el az Ádám fia* M25.

d) A proverbiumkutatók külön gondot fordítanak az olyan szólásokra, amelyek eredetileg összefüggő szöveg részei voltak, s az egykor megtörtént eseményre való utalás meglehetősen eleven bennük.

Voigt Vilmost epikus proverbiumoknak nevezi azokat, amelyekben az epikus történetek a leginkább körvonalazódnak. Ezek egyik fajtája a **wellerizmus, a szólásidézet**. Ez egy szólást és egy *mondta ezt N. N.* betoldást tartalmaz, amely kommentálja a szólást.

Nagyon közel áll e típushoz Heltai 1. fabulájának utalása a szebeni szűcsre. A fabula a kakasról szól, amely egy gyöngyszemre talál, ám ezt haszontalannak tartja, s egy árpaszemnek jobban örülne. A fabula értelmezésének kontextusában ezután következik a szűcs esete párhuzamba állítva azt a megelőző történettel: *Mint a Szebeni szűcs mondgya volt, midőn a szép török lovat dicsírik volt előtte: Bizony szép és kellemes marha volna, ha ködment tudna csinálni: De nem tud: Mire való ezokáért?*

Ez a szöveghely az említett proverbiumtípus korai előfordulása miatt is fontos.

III.

A XVI. század szellemi légköre kedvezett a proverbiumkincs feltárásának, széles körű használatának; a bölcs szentenciák ismerete, alkalmazása erény volt és ismertetőjegy is egyben, a tájékozott humanista szellemiség egyik ismérve.

A vizsgált prózanyelv sokrétű és gazdag frazeológiai készletének csak néhány sajátos vonását villanthattuk fel. Ezek a frazématípusok a reformáció korszakának szövegalkotásában releváns, színes nyelvi építőelemnek számítanak.

JEGYZETEK

¹ A korszak frazémái számos szerző sokféle műfajú szövegéből származnak. Idézőskor a könnyebb olvashatóság érdekében a betűhív forrásszövegeket fonematikusan átírtuk. Az interpunkciót sem pótoltuk, illetve változtattuk. Fontosabb szövegforrásaink:

– Heltai Gáspár: Dialógus. Kolozsvár. 1552. Hasonmás kiadás Stoll Béla szöveggondozásában. Közoktatásügyi Kiadó, Bp. 1951. – rövidítése: Dial

– Bornemisza Péter: Ötkötetes prédikációskönyv; Foliopostilla. Detrekő. 1584. A betűhív szövegek Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író című monográfiájából való. Rövn.: Post

– Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Sempte. 1578. Eckhardt Sándor szöveggondozása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. Rövn.: ÖK

– Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól, és azokból való megszabadulásnak jó módjáról. Sárvár. 1602. RMK. I. (1911) Rövn.: M

– Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár. 1575. Hasonmás kiadás Varjas Béla gondozásában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. Rövn.: MK

– Baranyai Decsi János: Crispus Sallustiusnak két históriája. Szeben. 1596. Hasonmás kiadás Varjas Béla szöveggondozásában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. – rövn.: Sal

– Pesti Gábor: Ezópus fabulái. Bécs. 1536. Hasonmás kiadás. Közoktatásügyi Kiadó, Bp. 1950. Rövn.: Pesti

– Heltai Gáspár: Száz fabula. Kolozsvár. 1566. Hasonmás a Szav fabvla Németújváron 1596-ban kiadott szövegéből. Rövn.: Fab

- ² Hadrovics László Magyar történeti jelentéstan című művében (345. oldal) *megvalósító igei szerepnek* nevezi az ilyen igei funkciót.
- ³ A mai nyelvhasználatban e szerkezeteket a terpeszkedő kifejezések közé sorolnánk. Vö. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtudományi Értekezések 85. szám, 81. oldal
- ⁴ A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. 1–3. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.
Röv.: TESZ.
- ⁵ A TESZ.-ben egy ennél későbbi adat (Calepinus szótára: 1585) van feltüntetve a szó első megjelenési időpontjaként.

HIVATKOZÁSOK

- Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan. Budapest, 1992.
- O. Nagy Gábor: Mi a szólás? MNYTK. 87. sz.
- O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1982.
- Voigt Vilmos: Kisepikai prózaműfajok. In: A magyar folklór. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1979.

Characteristic Phraseology of the Sixteenth Century

As a consequence of the humanist way of looking at things writers of the sixteenth century (particularly the great writers of the Reformation) in addition to salvaging the wisdom of antiquity drew proverbs or other forms of collocations from folk language or the living language. The paper presents some characteristic features of the rich resource of phraseology: it only touches on proverbs and sayings and dwells longer on what is called analytic structures, phrases taken from the living language and types of similes.

Keywords: 16th century language of prose, humanist way of looking at things, Reformation, use of phrases, types of phrases